

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА
КАФЕДРА АРХЕОЛОГІЇ, ЕТНОЛОГІЇ ТА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
ЦЕНТР АНТИКОЗНАВСТВА ТА МЕДІЄВІСТИКИ

ОДЕСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ МУЗЕЙ НАН УКРАЇНИ

СТАРОДАВНЄ ПРИЧОРНОМОР'Я

Випуск XIV

ОДЕСА
ОНУ
2023

УДК 94(100)“-05/17”(08)

C773

Рецензенти:

- С. Б. Сорочан** – д.і.н., професор, зав. кафедри історії стародавнього світа та середніх віків ХНУ імені В. Н. Каразіна;
О. А. Довгополова – д.філос.н., професор кафедри філософії ОНУ імені І. І. Мечникова.

Редакційна колегія:

- О. М. Луговий** – к.і.н., доц., науковий співробітник Центру антикознавства та медієвістики, головний редактор;
В. В. Чепіженко – к.і.н., доцент кафедри археології, етнології та всесвітньої історії, керівник Центру антикознавства та медієвістики ОНУ імені І. І. Мечникова, зам. головного редактора;
Т. О. Ізбаш-Гоцкан – к.і.н., доц., доцент кафедри археології, етнології та всесвітньої історії, науковий співробітник Центру антикознавства та медієвістики ОНУ імені І. І. Мечникова;
В. Г. Кушнір – д.і.н., доц., декан факультету історії та філософії ОНУ імені І. І. Мечникова;
І. В. Нємченко – к.і.н., доц., почесний керівник Центру антикознавства та медієвістики;
О. В. Смигитина – д.і.н., проф., зав. кафедри археології, етнології та всесвітньої історії ОНУ імені І. І. Мечникова;
О. Б. Шевченко – к.і.н., старший науковий співробітник Одеського археологічного музею НАН України.

Рекомендовано до друку Вченою радою факультету історії та філософії
ОНУ імені І. І. Мечникова.

Протокол № 1 від 12 вересня 2023 р.

C773 Стародавнє Причорномор'я. Випуск XIV / Голов. ред. О. М. Луговий. –
Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2023. –
524 с.

ISBN 978-617-689-483-4

Збірка «Стародавнє Причорномор'я» складена на основі матеріалів XIV читань пам'яті П. Й. Каршиковського, міжнародної конференції, проведеної ОНУ імені І. І. Мечникова та Одеською Національною науковою бібліотекою 10–12 березня 2023 р.

ISBN 978-617-689-483-4

УДК 94(100)“-05/17”(08)
© Колектив авторів, 2023
© Одеський національний
університет імені І. І. Мечникова, 2023

-
- ² Asgari N. Roman and Early Byzantine Marble Quarries of Proconessus // Proceedings of the 10th International Congress of Classical Archaeology. Ankara, 1978. Pp. 467-480; Dworakowska A. Quarries in Roman Provinces. Wroclaw, 1983. 206 p.; Erguvanli K. et al. The Significance of Research on Old Quarries for the Restoration of Historic Buildings with Special Reference to the Marmara Region, Turkey // The engineering Geology of Ancient Works, Monuments and Historical Sites. Rotterdam. 1988. Pp. 631-638.
 - ³ Müller-Wiener W. Spoliennutzungen in Istanbul // Beiträge zur Altertumskunde Kleinasiens. Festschrift für Kurt Bittel. Mainz, 1983. Ss. 369-382.
 - ⁴ Rappoport P.A. Building the Churches of Kievan Russia. Aldershot, 1995. 248 p.
 - ⁵ Adam J.-P. Roman Building: Materials and Technique. Bloomington, 1995. 360 p.
 - ⁶ Hill S. The Brickstamps // Excavation at Sarachane in Istanbul. Princeton, 1986. Pp. 207-225.
 - ⁷ Ousterhout Robert. Master Builders of Byzantium. Princenton University Press. New Jersey. 1999. 332 p.
 - ⁸ Mango C. Byzantine Architecture. NY, 1976. 215 p.

Д. А. Димидюк (Львів)

ВИКОРИСТАННЯ ДРОТИКІВ У ВІРМЕНІЇ ЕПОХИ БАГРАТИДІВ (кінець IX – середина XI ст.)¹

Останнє загострення конфлікту між Вірменією та Азербайджаном, котре переросло у 44-денну війну у 2020 р., призвело до поразки вірмен та спричинило зростання інтересу суспільства до вивчення власної військової історії та, зокрема, озброєння. У цьому контексті вкрай цікавою є епоха Багратидів – період існування першої середньовічної Вірменської держави (кінець IX – середина XI ст.). Будучи кордоном між християнсько-візантійською, арабо-перською (ісламською) та номадичною цивілізаціями, вірмени були змушені постійно захищати свою територію від втручання сусідів, що, у свою чергу, сприяло розвитку озброєння та прийняттю найкращих мілітарних нововведень від усіх сторін.

У нашому дослідженні хочемо проаналізувати лише один із типів озброєння, а саме дротики – різновид холодної довгодревкової зброї. Це була проста у застосуванні та дешева у виготовленні зброя, котра могла перебувати на озброєнні вершників, піхотинців та простолюдинів.

Дротики використовувалися як під час полювань, так і в бойових цілях. На полі бою їх кидали на початку битви і лише один раз, при зближенні з противником². Іноді, черешок спеціально слабо

прикріпляли до древка, щоб при спробі його витягнення древко ламалося, а наконечник й надалі залишався у тілі противника.

Проте, важкість дослідження дротиків полягає у браку однозначних критеріїв їх відрізнення від списів, адже у ранньому середньовіччі різниця між коротким списом і дротиком була мінімальною³, позаяк обидва види зброї можна були метати⁴. Окрім цього, знахідки наконечників дротиків є відносно рідкісними не тільки на території Вірменії, але й цілої Європи⁵.

Анатолій Кірпи́чников стверджував, що археологічні знахідки наконечників списів, стріл та дротиків найкраще розрізнати між собою не за формою леза, а за їхньою вагою та розміром. Дослідник вважає, що древка дротиків були короткі (1,2–1,5 м.), а довжина їхніх наконечників могла сягати 15–20 см.⁶, тим самим вони були легшими та меншими ніж у списів, проте масивнішими ніж у стріл (більше 15 гр.). Подібні критерії називає і Каро Кафадарян з тією різницею, що наконечник дротика міг бути коротшим і сягати 10–15 см.⁷. У нашій роботі зараховуватимемо до наконечників дротиків ті знахідки, які є масивнішими від стріл та мають довжину від 10–15 см. і до 20 см.

Термінологія

Якщо йдеться про аналіз вірменських середньовічних хронік з епохи Багратидів, то важко однозначно визначити, який термін міг позначати дротик, а котрий – спис. Причин цьому є кілька:

По-перше, у літописах ті чи інші військові терміни використовувалися хаотично та у різному контексті⁸. Також, літописці переважно не подавали детального опису зброї, що не дає можливості скласти уявлення про її конструктивні особливості.

По-друге, автори часто використовували стилістичні фігури, поєднуючи два близькі за значенням слова, для підкреслення красномовності та бойового ефекту зброї, не вкладаючи у це додаткового значення⁹.

По-третє, хроністи іноді самі до кінця не розуміли значення того чи іншого терміну, через що їхнє використання залежало від стилю хроніста або його лінгвістичних уподобань.

Водночас, беручи до уваги те, що протягом століть терміни неодноразово змінювали свій сенс, то процес їхнього дослідження стає ще складнішим і часто може заходити у глухий кут¹⁰. Тому, ми повинні обережно використовувати інформацію з писемних джерел через загрозу неправильного розуміння й інтерпретації тих чи інших термінів, а також їхнього невірного перекладу на українську та інші мови.

Можемо бути відносно впевненими лише стосовно чотирьох термінів: “ռու՛ր/ռու՛ւյ” (ррумб/ррумп), “աշու՛ե” (аште), “տե՛զ/տե՛զ” (тег/тѐг) та “հնճ/հոճ նիզալ” (ч'о'ч'/ч'о'ч' низак), котрі могли позначати металний дротик чи якийсь різновид короткого списа.

Термін “ռու՛ր/ռու՛ւյ” міг позначати камінь для метання або ж спис, короткий спис чи дротик для метання¹¹. Подібне слово знаходимо у сусідніх мовах, зокрема в арабській (“rumh”), сирійській (“rūmhā”), перській (“romh”), а також у курдській (“rim”), де воно означає дротик або якийсь різновид списа¹². Вважаємо, що у тогочасних вірменських хроніках воно зустрічалося радше в значенні списа, короткого списа чи дротика для метання¹³. Наприклад, описуючи облогу тюрками-сельджуками Манцикерта у 1054 р. Матвій Едеський (XII ст.) згадує одного франка, котрий зголосився вийти за межі міста і знищити сельджуцьку облогову машину (бабан). Цей франк “*попросив сильною і хороброго коня, вдягнув кольчугу і шолом на свою голову. Він взяв лист і прикріпив його до кінця свого списа*” [“Եւ ինկրնաց զօրտիր եւ քիչ ձի եւ զգեցեաց զրիւսի եւ եղեաց ւիտիւտիր ի զրեւն եւ տեաց թուրթ լիւսեաց ի ծար ուրիւն”]¹⁴.

Окрім цього, у творі Матвія Едеського знаходимо інформацію, що “ռու՛ր/ռու՛ւյ” могли використовувати і для метання: “*лютий воїн метнув свій спис/дротик [ռու՛ր] у хороброго Васака так, що зміг насадити його на наконечник [զեղարդեանն] цієї зброї*”¹⁵.

Також, термін “ռու՛ր/ռու՛ւյ” згадується одноразово у хроніці Товми Арцруні¹⁶ і багаторазово у творі Псевдо-Шапуга Багратуні (X ст.). Наприклад, у середині IX ст. правитель Васпуракану Деренік Арцруні (875–885/887) “*зібрав 40 тисяч списоносців(?)*” [“Եւ իւր ընկրնաց ԽՆ. քրիւշտիր”]¹⁷. Скоріше за все, тут йдеться про легких піхотинців, котрі були озброєнні переважно списками, які можна було використовувати як для ближнього бою, так і для метання¹⁸.

Стосовно терміну “աշու՛ե”, то абсолютна більшість вірменських істориків вважає, що він є своєрідним синонімом слова “տե՛զ”, котре означало металний дротик¹⁹. Натомість, ми б воліли радше інтерпретувати цей термін як короткий спис, котрий міг використовуватися як у ближньому бою, так і для метання²⁰.

Прикладом цього може бути цитата з твору Товми Арцруні (X ст.) котрий, описуючи озброєння жителів гори Хут писав, що: “*вони взяли списи/дротики [աշու՛եյս], котрі завжди із собою носили для захисту від диких звірів чи ворогів*”²¹. Подібний опис зустрічаємо і на наступній сторінці праці Товми Арцруні, де пише, що горяни постійно носили списи/дротики (“*աշու՛եյս*”) для захисту від звірів та ворогів²².

Каріне Восканян слушно зауважує, що подані цитати доказують, що йдеться саме про короткі і легкі списи, які можна було метати, адже горянам потрібно було постійно носити їх із собою, будучи, водночас, маневреними²³. Окрім цього, Говган Маміконян у своєму творі “Історія Тарона” (VII–IX ст.?) згадує про 200 списоносців (“*uzuntshihilq*”), котрі були залишені для охорони одного із міст²⁴. Ба більше, у перській мові існує подібний термін “*aršt/aštr*”, котрий теж означає короткий спис²⁵.

Наступним терміном є “**տնգ**”, котрий більшістю дослідників ототожнювався із металним дротиком чи коротким списом²⁶. У творі Говгана Маміконяна знаходимо термін “*տնգալիք*” – воїн із дротиком(?)²⁷. Сам термін походить із середньоперської мови (“*tyh*”/“*tēx*”), де означає “наконечник”, “гостре лезо” чи “край леза”²⁸.

Проте, у середньовічних хроніках епохи Багратидів термін “**տնգ**” найчастіше зустрічався зі словом “*նիղալ*” (нізак – спис)²⁹, як вираз – “*տնգ նիղալ*”. Каро Кафадарян і Арам Калантарян вважають, що ця фраза означала наконечник списа³⁰.

Натомість, у хроніці Товми Арцруні згадується ще один вираз на основі слова “*նիղալ*” – “**ճոճ նիղալ**”³¹ котрий, на думку К. Восканян, міг позначати дротик чи короткий спис для метання³². Так, описуючи спалення Тбілісі еміром Бугою у 852 р., хроніст згадує про одного арабського полководця Ашхета, котрого хтось “*вразив гнучким списом/дротиком [ճոճ նիղալալն] և [...] օրո*”³³.

Археологічні та зображальні джерела

З території середньовічної Вірменії нам відомо, щонайменше, кілька знахідок залізних наконечників, котрі можна інтерпретувати як дротики. Всі вони походять з Двіна і є черешковими.

Перший артефакт – це овальний у розрізі наконечник із невеликими гранями(?), котрий має листоподібну форму та пошкоджене вістря (IX ст.) (додаток 1)³⁴. А. Калантарян вважає, що це дротик, адже знахідка є грубішою і масивнішою від стріл, котрі були знайдені у Двіні, але значно меншою від наконечників списів³⁵.

Друга знахідка має подібну листоподібну форму та є плоскою у розрізі (XII–XIII ст.). Характерною рисою наконечника є наявність упору біля черешка. Сам черешок є частково знищений³⁶.

Останній наконечник був опублікований у праці Валентини Абрагамян та Каро Кафадаряна. Дослідники не подали його детального опису чи датування зазначивши лише, що це наконечник дротика. Морфологічно, він подібний до двох попередніх знахідок (додаток 2)³⁷, що дозволяє нам включити його у нашу роботу³⁸.

Що ж стосовно зображальних джерел, то можливі зображення дротиків зустрічаємо на мініатюрі “Поцілунок Юди” з Вегапарського Євангелія (кінець X – початок XI ст.) (додаток 3), де представлено двох воїнів, котрі тримають дротики, наконечники яких є двошипними (двокрилими).

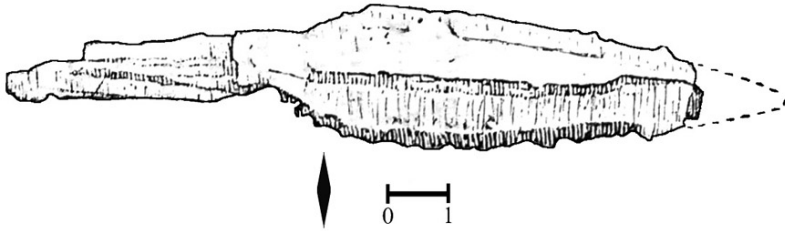
Подібні наконечники знаходимо у типології Анджея Надольського (тип VIII), котрі історик ідентифікує як дротики. Дослідник вважає, що вони могли використовуватися як у бою, так і під час полювання, а їхні шипи утруднювали виймання дротика з тіла противника чи щита³⁹. Натомість, А. Кірпічніков підкреслює їхнє винятково мисливське призначення (починаючи з IX ст.), наголошуючи на тому, що подані шипи вбивалися у тіло здобичі, завдяки чому її могли тягнути до себе при наявності ремінця (т.зв. гарпуни)⁴⁰.

Можливо, ще одне представлення дротика знаходиться на рельєфі “Давид і Голіаф” на церкві св. Хреста на о. Ахтамар, де Голіаф лівою рукою тримає щит, позаду якого видно частину древка (додаток 4). Йосиф Орбелі⁴¹ і Джон Девіс⁴² вважають, що тут міг бути зображений дротик.

Отже, до дротиків відносимо короткі металні списи, довжина древка яких сягала 1,2–1,5 м і наконечники котрих були меншими та легшими ніж у списів, проте важчими та масивнішими ніж у стріл. Дротики використовувалися як під час полювань, так і в бойових цілях.

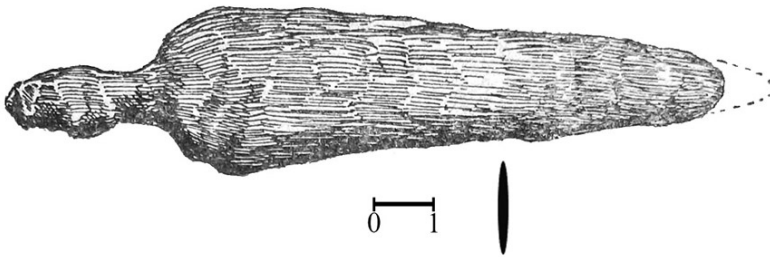
У вірменських хроніках немає чіткої різниці між дротиками, короткими списи та списами. Припускаємо, що терміни “նուր/նույւյ”, “սշտն”, “տեգ/տեգ” та “նն/նոն նիգուլ”, могли використовуватися для позначення металного дротика чи якогось різновиду короткого списа.

Знахідки трьох наконечників дротиків з Двіна мали подібну між собою листоподібну форму та були плоскими чи овалоподібними у розрізі. Така проста та однотипна форма наконечників дозволяє припустити, що вони могли бути популярним протягом тривалого часу в епоху середньовіччя і застосовувалися як бойова чи мисливська зброя. Водночас, аналіз зображальних джерел дозволив ствердити, що тогочасні вірменські воїни могли використовувати двошипні (двокрилі) наконечники дротиків.

Додаток 1. Наконечник дротика(?) з Двіна (Вірменія), IX ст. Музей історії Вірменії, ф. Двін, інв. №2456/15.

Взято з: Զալանդարյան Ա. Դժին I. նկ. 13:5.

Додаток 2. Наконечник дротика(?) з Двіна (Вірменія), IX–XIII ст.(?).

Взято з: Արրահանյան Վ. Միջնադարյան Հայաստանի... նկ. 4.

Додаток 3. Мініатюра “Поцілунок Юди”, кінець X – початок XI ст. Вегапарське Євангеліє. Кінець X – початок XI ст. Матенадаран. Мс. 10780, ф. 71r. Фото люб’язно надане Інститутом стародавніх рукописів імені Месропа Маштоца (Матенадаран).

Додаток 4. Рельєф “Давид і Голіаф”, 915–921. Церква св. Хреста на о. Ахтамар (озеро Ван, Туреччина). Фото автора.

¹ Публікація підготовлена в рамках дослідницького гранту від Національного Центру Науки (Narodowe Centrum Nauki) (Краків, Республіка Польща).

² Кирпичников А. Древнерусское оружие. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX–XIII вв. Москва-Ленинград. 1966. Вып. 2. С. 22.

³ Nadolski A. Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII w. Łódź. 1954. S. 51.

⁴ Արրահամյան Վ. Միջնադարյան Հայաստանի զենքերի տեսակները // Պետական պատմական թանգարան ՀՍՄՌ ԳԱ. 1950. №2. էջ. 58.

⁵ Քալանթարյան Ա. Դվին I, կենտրոնական թաղամասի պեղումները 1964–1970 թթ. Երևան. 1976. №. 13. էջ. 41, նկ. 13:5, աղ. XVII:8.

⁶ Загальна характеристика наконечників дротиків з території Русі: довжина–15–20 см., довжина пера – 8–12 см., ширина пера – 3 см., вага – до 60–100 гр. – Кирпичников А. Древнерусское оружие... С. 22.

⁷ Ղաֆադարյան Կ. Դվին քաղաքը և նրա պեղումները. Երևան. 1952. №1. էջ. 163.

⁸ Подібні термінологічні проблеми та плутанини існували також у середньовічних візантійських, грузинських та арабо-перських хроніках – Dymydjuk D. Początki użytkowania szabli na terenie wczesnośredniowiecznej Armenii // Res Gestae. 2020. №11. S. 177–178; Димидюк Д. Холодное оружие

- в армянских хрониках эпохи Багратидов (конец IX – середина XI вв.): терминология вопроса // История и культура. Арменоведческий журнал. №2. С. 33–48.
- ⁹ Широ дякуємо за консультацію Анджею Пісовічу (професор-емерит у Ягеллонському університеті, Краків) та Мгеру Гакопяну (Акопяну) (незалежний дослідник, Єреван).
- ¹⁰ Ոսկանյան Վ. Հայոց բանակը Բագրատունյաց շրջանում (IX-XI դարեր). Թեկնածուական ատենախոսություն, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ. Երևան. 2010. էջ. 121–125; Արրահամյան Վ. Միջնադարյան Հայաստանի... էջ. 67, 73; Джанполадян Р., Кирпичников А. Средневековая сабля с армянской надписью, найденная в Приполярном Урале. // Эпиграфика Востока. 1972. №21. С. 28. Широ дякуємо Каріне Восканян (Ph.D., незалежна дослідниця, Єреван-Аштарак) за консультацію у цьому питанні.
- ¹¹ Աճառյան Հ. Հայերեն արմատական բառարան. Երևան. 1971. №1. էջ. 147.
- ¹² Khorasani M. Lexicon of Arms and Armor from Iran: A Study of Symbols and Terminology. Tubingen. 2010. P. 306.
- Արիֆ Юнусов вважає, що це саме “довгий список” – Юнусов А. Военное дело тюрков в XI в. (по словарю Махмуда ал-Кашгари). // Нәрби Билик. 1993. №3. С. 84.
- ¹³ Ոսկանյան Վ. Հայոց բանակը... էջ. 120.
- ¹⁴ Matthew of Edessa. Armenia and the Crusades: Tenth to Twelfth Centuries: the Chronicle of Matthew of Edessa. Transl. by A. Dostourian. Lanham. 1993. №2. Part 3; Ուռուխյեցի Մատթեոս. Ժամանակագրություն. Վարդաշապատ. 1898. №2. Part 3.
<http://www.digilib.am/am/ՄԱՏԹԷՈՍ%20ՌԻՆՀԱՅԵՑԻ/library/684>
- ¹⁵ Matthew of Edessa. Armenia... №1. Part 14; Ուռուխյեցի Մատթեոս. Ժամանակագրություն... №1. Part 14.
- ¹⁶ Арцруни Товма и Аноним. История... էջ. 175; Արծրունի Թովմա վարդապետ. Պատմություն... №3:Բ.
- ¹⁷ Անանուն գրուցազիր՝ կարծեցեալ Շապուհ Բագրատունի. Պատմություն // Մատենագիրք Հայոց, խմբ. Չ. Եկավյան. Անթիլիաս. 2008. №9. էջ. 1033.
- ¹⁸ Див. також: Անանուն գրուցազիր... էջ. 1034, 1038, 1039–1040, 1044.
- ¹⁹ Kalantarian A. Dvin. Histoire et archéologie de la ville médiévale. Paris. 1996. P. 159, 162; Առաքելյան Բ. Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX–XIII դդ. Երևան. 1958. էջ. 148; Դաֆադարյան Վ., Քալանթարյան Ա. Դվին II. Դվին քաղաքը և նրա պեղումները (1973–1980). Երևան. 2002. №20. էջ. 119.
- ²⁰ Արրահամյան Վ. Միջնադարյան Հայաստանի... էջ. 63–64.
- ²¹ Арцруни Товма и Аноним. История дома Арцруни, пер. М. Дарбинян-Меликян. Ереван. 2001. էջ. 165; Արծրունի Թովմա վարդապետ. Պատմություն Տանն Արծրունեաց. Կոստանդնուպոլիս. 1852. №2:Է.
www.digilib.am/book/346/352/7762/Պատմություն%20Տանն%20Արծրունեաց
- ²² Арцруни Товма и Аноним. История... էջ. 166; Արծրունի Թովմա վարդապետ. Պատմություն... №2:Է.
- ²³ Ոսկանյան Վ. Հայոց բանակը... էջ. 119.

- ²⁴ Մամիկոնյան Հովհան. Տարոնի Պատմություն, թարգմանիչ է Վարդան Վարդանյան. Երեվան. 1989. էջ. 75.
- ²⁵ Khorasani M. Lexicon of Arms... P. 103.
- ²⁶ Ոսկանյան Կ. Հայոց բանակը... էջ. 121; Kalantarian A. Dvin... P. 159, 162; Առաքելյան Բ. Բաղաբները և արհեստները... էջ. 148; Ղաֆաղարյան Կ., Բալանթարյան Ա. Դվին II... էջ. 119; Ղաֆաղարյան Կ. Դվին... №1. էջ. 163.
- ²⁷ Արրահամյան Վ. Միջնադարյան Հայաստանի... էջ. 64; Մամիկոնյան Հովհան. Տարոնի Պատմություն... էջ. 48, 95.
- ²⁸ Աճառյան Հ. Հայերեն արմատական բառարան. Երևան. 1979. №4. էջ. 400.
- ²⁹ Сам термін “**նիզակ**” стандартно означає спис, проте, у виняткових ситуаціях, він міг використовуватися і для метання. Наприклад, у творі Матвія Едеського подано опис сцени боротьби між царем Вірменії Ашотом IV (1020–1040) та невідомим грузинським князем, котрий “*метнув спис [նիզակ] в Ашота*” – Matthew of Edessa. Armenia... №1. Part 10; Ուռիայեցի Մատթեոս. Ժամանակագրություն... №1. Part 10.
- ³⁰ Див. також: Kalantarian A. Dvin... P. 159, 162; Ղաֆաղարյան Կ., Բալանթարյան Ա. Դվին II... էջ. 119; Ղաֆաղարյան Կ. Դվին... №1. էջ. 163; Ոսկանյան Կ. Հայոց բանակը... էջ. 121.
- ³¹ Same слово “*նոն/նոն*” (‘ո’ո’/‘ո’ո’) означає “гнучкий”.
- ³² Ոսկանյան Կ. Հայոց բանակը... էջ. 119.
- Ще один опис зустрічасмо у творі Степаноса Орбеляна котрий пише, що під час битви супроти сельджуків у 1049 р. князь Ліпарит Орбелян “... *взяв в потужну ліву руку гнучкий спис/дротик*” [*“զնան նիզակիկն յառեակ րազակն”*] – Orbelean Step’annos. History of the State of Sisakan, transl. by R. Bedrosian. Long Branch. 2012. էջ. 195; Օրբելյան Ստեփանոս. Պատմություն նահանգին Միսական. Թիֆլիս. 1910. էջ. 375.
- ³³ Арцруни Товма и Аноним. История... էջ. 209; Արծրունի Թովմա վարդապետ. Պատմություն... №3:Թ.
- ³⁴ Характеристика: довжина наконечника – 11,5 см., довжина пера – 7,7 см., ширина пера – 2,3 см., довжина черешка – 3,8 см.
- ³⁵ Բալանթարյան Ա. Դվին I. էջ. 41, նկ. 13:5, աղ. XVII:8.
- ³⁶ Характеристика: довжина наконечника – 12,2 см., довжина пера – 10 см., ширина пера – 2,5 см., довжина черешка – 2,2 см. – Ղաֆաղարյան Կ. Դվին րաղարը և նրա պեղումները. Երևան. 1982. №2. տախ. XIV:1.
- ³⁷ Характеристика: довжина наконечника – 13 см., довжина пера – 10 см., ширина пера – 3 см., довжина черешка – 3 см. Вистրя наконечника зламане.
- ³⁸ Արրահամյան Վ. Միջնադարյան Հայաստանի... էջ. 63, նկ. 4; Ղաֆաղարյան Կ. Դվին... №1. նկ. 146.
- ³⁹ Nadolski A. Studia... S. 53, 56.
- ⁴⁰ Кирпичников А. Древнерусское оружие... С. 16.

Можемо провести умовне порівняння із пізнішою знахідкою з колекції Диліжанського краєзнавчого музею. Це двошипний наконечник з ромбовидним у перерізі пером, черешок якого закручений у вигляді гвинта. Гайк Есяян датував знахідку на XIII–XIV ст. вважаючи, що це наконечник

стріли. – Есяян Г. Матеріальна культура басейна реки Агстев в развитом средневековье. Ереван. 1992. С. 71, табл. 22:2.

Проте, велика довжина знахідки (15 см.) вказує радше на те, що це наконечник дротика. Подібну знахідку дротика із закрученим у вигляді гвинта черешком було знайдено на території Сербії (XIII ст.) – Nicolle D. Arms and armour of the Crusading Era, 1050–1350: Islam, Eastern Europe and Asia. London. 1999. P. 57, fig. 89:M.

Зауважимо, що самі ж двошпінні дротики побутували у Європі з часів Римської Республіки і до кінця епохи Середньовіччя – Husár M., Ota S. The Medieval Spear-, Lance or Javelin Heads from the National Museum of Romanian History (Bucharest) and Their Assessment // Cercetări Arheologice. 2022. №29. P. 344, 346, fig. 4:1.

⁴¹ Орбели И. Из истории культуры и искусства Армении X–XIII вв. Москва. 1968. Т. 1. С. 105, 140.

⁴² Davies J. Medieval Armenian Art and Architecture. Church of the Holy Cross, Aght'amar. London. 1991. P. 55.

О. Б. Головка (Київ)

СВІДОЦТВО КАТОЛИЦЬКОГО МІСІОНЕРА БРУНО КВЕРФУРТСЬКОГО ПРО ЙОГО ПОДОРОЖ ДО СХІДНОЇ ЄВРОПИ (1008 р.)

На початку XI ст. до Східної Європи була здійснена релігійна місія, на чолі якої стояв відомий германський католицький діяч Бруно Кверфуртський. Важливо, що духовник особисто розповідає про свою подорож в листі, який він написав германському королю Генріху II (роки правління 1002–1024 рр.).

В середині 50-х років XIX ст. на копію цього листа у бібліотеці в Гамбурзі натрапив відомий російський славіст О. Гільфердінг, який переклав документ, зробив коментарії і видав разом із оригіналом¹. Час написання листа вченим визначений помилково – 1007 р. Необхідно зазначити, що знайдений науковцем рукопис, був копією листа, зробленою в 1716 р. для знаного археолога і збирача реліквій Захаріуса Конрада фон Уффенбаха і яка мала чимало помилок. В 1858 р. Ф. Міклошич зробив спробу виправити деякі помилки для своєї публікації, цю публікацію для своєї монументальної «Історії Германської імперії» використав В. Гізебрехт. Зазначимо, що останній вже правильно датував написання документу 1008 р.²

З якіснішої копії оригінального тексту листа пам'ятку було видано в 1864 р. в першому томі видання «Monumenta Poloniae

Перелік скорочень

Abbreviations

- АА – Археологический альманах. Донецк.
АВУ – Археологічні відкриття в Україні
АЗ – Археологические записки Донского археологического общества.
АИМ – Археологические исследования в Молдавии. Кишинев,
Штиинца.
АМА – Античный мир и археология
АО – Археологические открытия
АПУ – Археологічні пам'ятки України
БФ – Боспорский феномен
БЧ – Боспорские чтения
ВДИ – Вестник древней истории
ДАОО – Державний архів Одеської області
ДП – Древнее Причерноморье. Одесса.
ЖМНП – Журнал Министерства народного просвещения
ЗООИД – Записки Одесского общества истории и
древностей
ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені
В. І. Вернадського.
КСИА – Краткие сообщения Института археологии АН СССР. М.-Л.
МАСП – Материалы по археологии Северного Причерноморья
МИА – Материалы и исследования по археологии СССР. Москва;
Ленинград: АН СССР.
НАРМ – Національний архів Республіки Молдова.
ОВ – Одесский вестник
СА – Советская археология
СП – Стародавнє Причорномор'я. Одеса: ОНУ імені І.І. Мечникова
ССПК – Старожитності степового Причорномор'я і Криму. Запоріжжя
ACSS – Ancient Civilizations from Scythia to Siberia.
BSPF – Bulletin de la Société préhistorique française. Paris.
FGH – Die Fragmente der Griechischen Historiker.
IOIb – Надписи Ольвии. 1968.
IOSPE, I² (*IPE I*²) – Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis
Ponti Euxini Graecae et Latinae. Petropolis, 1916. Vol.1. Ed.2.
*IPE I*² – Latishev B. 1916. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti
Euxini Graecae et Latinae. Petropolis
SB – Sammelbuch griechischer Urkunden aus Ägypten, begründet im
Auftrag der Strassburger Wissenschaftlichen Gesellschaft.
SEG – Supplementum epigraphicum Graecum
SP – Stratum plus
TE – Theatrum europaeum

БІОІСТОРИОГРАФІЯ ТА ІСТОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

<i>Дьомін О. Б.</i> Рецензії в контексті персональної наукової історії професора П. Й. Каришковського	5
<i>Левченко Г. С.</i> Публікації з археології на сторінках газети «Одесский вестник» (1820-ті – 1830-ті рр.)	11
<i>Сапожников І. В., Айсфельд О.В., Корчемна І.С.</i> Програма ОТІС 1882–1884 років з археолого-історико-етнографічного опису міст і сіл Причорномор'я та Приазов'я.....	18
<i>Музичко О. Є.</i> Діяльність Ф. І. Успенського в Одесі: питання про школу істориків видатного вченого	29
<i>Лиман С. І.</i> Середньовічна історія слов'янських народів у творчості Степана Михайловича Кульбакіна: харківський період його науково-педагогічної діяльності (1904–1919)	44
<i>Гордієнко Д. С.</i> «Слово о полку Ігоревім» Володимира Перетца в історії української археології	51
<i>Попова Т. М.</i> «Ідея ритму» в науковій спадщині П.М. Біцилли (до дня пам'яті).....	65
<i>Налівайко А. О.</i> Джерелознавство середніх віків в дослідженнях Л. Беркута	75
<i>Левченко В. В.</i> Доля археолога: штрихи до біографії В. О. Пора-Леонович (до 80-х роковин від дня смерті)	82
<i>Майборода П.А.</i> З історії кафедри стародавнього світу та середніх віків Одеського університету. Частина І. Кафедра історії стародавнього світу в 1934–1941 рр.....	90
<i>Венгер А.Г.</i> Внесок Миколи Ковальського (1929–2006) у вивчення наративних джерел доби пізнього середньовіччя	102
<i>Степанян К. І.</i> До питання морфології та типології історичних соціокультурних спільностей	108

ПЕРВІСНА ІСТОРІЯ ТА АРХЕОЛОГІЯ

<i>Піструїл І. В.</i> Скребки типу «Carene» верхньопалеолітичного поселення Анетівка II.....	122
<i>Главенчук А. В.</i> Зображення вагітних жінок в мобільній пластиці на верхньопалеолітичному поселенні Анетівка 2	130
<i>Кіюсак Д. В.</i> Восьме тисячоліття до н. е. на Півдні України	137
<i>Тоцев Г. М.</i> Неолітичні могильники Мамай-Гори	144
<i>Пересунчак О. С.</i> Антропоморфна статуетка з трипільського поселення Тополі	149
<i>Бурдо Н. Б.</i> Усатівська культура. 100 років польових досліджень ..	158

<i>Іванова С. В.</i> Соціальний та хронологічний аспекти в археології (Буджацька ямна культура).....	166
<i>Агульников С.</i> Перехідний період від епохи пізньої бронзи до раннього залізного віку в Пруто-Дністровському межиріччі.....	171
<i>Яцук О. Ю.</i> Типологічне та технологічне розмаїття скляних намистин з високим вмістом міді в Центральній Італії ранньої залізної доби.....	175

ЕЛЛІНСЬКА ОЙКУМЕНА ТА АНТИЧНИЙ СВІТ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

<i>Туренко В. Е.</i> Образ друга і ворога в архаїчній ліриці	184
<i>Вар'ян О. О.</i> Nothoi та образ ідеального громадянина у Стародавніх Афінах	190
<i>Одрін О. В.</i> «Північні греки»: штучний термін чи історико-культурна реальність?	199
<i>Орлик О. Ю., Демчук С. А.</i> Культ Деметри у грецьких полісах Північного Причорномор'я	207
<i>Самойлова Т. Л.</i> Основні етапи економічного розвитку Офіусси-Тіри	214
<i>Снитко І. О., Гаркуша Н. М.</i> Теменос Борисфена в сакральній історії Ольвійського полісу в архаїчну та ранньокласичну епохи	222
<i>Ніколаєв М. І.</i> Хронологічне підґрунтя історії Ольвії IV–I ст. до Р. Х.	226
<i>Папанова В. А.</i> Бронзові вироби з приміських садиб Ольвії	234
<i>Зелінський А. Л.</i> Датування візиту птолемейської військово-морської ескадри до Боспорського царства	240
<i>Савельєв О. К., Красножон А. В., Савельєва К. С.</i> Дослідження в південно-західній частині Тіри-Білгорода в 2020–2021 рр. (попередні результати).....	247

PAX ROMANA

<i>Баукова А. Ю.</i> Історична гідрогеографія північної частини римської провінції Азія в світлі писемних та нумізматичних джерел	257
<i>Кумінова К. А.</i> Образ Індії у «Флоридах» Апулея: історіографія проблеми.....	266
<i>Береговий В. Б.</i> Кипріан Карфагенський та питання жінки у ранній церкві Римської імперії	275
<i>Драгомирецька О. Г., Федорук А. В.</i> Римська спата з могильника біля с. Оселівка: про пізньоантичне озброєння з території Середнього Подністров'я	279

<i>Шевченко О. Б.</i> Дослідження дитячих поховань на прикладі кочових сарматів	284
---	-----

НУМІЗМАТИКА ТА СФРАГІСТИКА

<i>Ізбаиш-Гоцкан Т. О., Колесніченко Є. О.</i> Корпус монет царя Скіла з архіву П. Й. Каришковського	289
<i>Бондаренко А. О., Снитко І. О.</i> Нумізматичні знахідки античного часу з району солоного озера Оджиголь на Херсонщині в контексті початку економічного освоєння ольвіополітами західної частини Гілеї	292
<i>Bodzek J., Zajac B.</i> Olbian Coins Struck in the 1st century AD Found in Central Europe	298
<i>Янов Д. М., Корнусова І. В.</i> Фантазійні підробки античних монет в колекції Одеського археологічного музею	307
<i>Пивоваров С. В., Калініченко В. А.</i> Нумізматичні та сфрагістичні матеріали з городища другої половини XIV ст. в Зеленій Липі	314

ЦЕНТРАЛЬНА ТА СХІДНА ЄВРОПА ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

<i>Луговий О. М.</i> Турріс Прокопія Кесарійського та Тіра в VI ст.	323
<i>Лагодич В. Ю.</i> Війна з аварами імператора Маврикія: до питань хронологічних та географічних меж протистояння	332
<i>Kolomiets O. O.</i> To the Question of the Peculiarities of the Use of Building Materials in the Temple Architecture of the Middle and Late Byzantium	341
<i>Димидюк Д. А.</i> Використання дротиків у Вірменії епохи Багратидів (кінець IX – середина XI ст.)	343
<i>Головко О. Б.</i> Свідectво католицького місіонера Бруно Кверфуртського про його подорож до Східної Європи (1008 р.).....	352
<i>Сидоров Г. В.</i> Болгарсько-татарський похід на Константинополь в 1264-1265 рр. та дискусія щодо ролі Ногая в ньому	363
<i>Ліхтей І. М.</i> До питання про коронацію 1261 року чеського правителя Пршемисла Отакара II	370
<u>Добролюбський А. О.</u> «Присмак глінисті»	380
<i>Гулевич В. П.</i> Про виникнення та призначення замку Караул	390
<i>Пилипчук Я. В.</i> Падіння Угорського королівства. Угорщина при Ягеллонах (1490–1526)	398
<i>Федчук О. Б.</i> Образ Кримського ханства в британській свідомості XVI–XVIII ст.	408

ЗАХІДНА ЄВРОПА В ЕПОХУ СЕРЕДНІХ ВІКІВ

<i>Казакевич Г. М.</i> Зі Скіфії до Скоттії: довге відлуння середньовічної легенди про скіфське походження ірландців	417
<i>Воротняк І. Д., Данилів М. В.</i> Мотиваційні витоки походів вікінгів: дискурс скандинавських джерел	424
<i>Стасюк О. В.</i> Августин проти Робін Гуда: походження милостині та наміри благочинця у творах середньовічних каноністів (XII–XIII ст.)	435
<i>Чепіженко В. В.</i> Леді де Моун: поважна вдова та вмільй підприємець	443

ЗАХІДНА ЄВРОПА В ЕПОХУ РАНЬОГО МОДЕРНУ

<i>Ціватий В. Г.</i> Інституціональна історія дипломатії та комунікативних практик Європи в добу Середньовіччя і Ранньомодерного часу: моделі комунікації, комунікативні технології, особливості міжкультурної комунікації.	455
<i>Побуцька С. С., Пількевич А. Л.</i> Поява та розвиток нової ідеологічної моделі держави і канонічного права крізь призму ранньої англійської Реформації (1529–1553 рр.)	463
<i>Демчук С. А.</i> Поняття сучасного у нідерландській культурі першої половини XVI століття	470
<i>Івченко О. С.</i> Політичні витоки ідеології конституційного роялізму.	479
<i>Нємченко І. В.</i> Апологія повстання в політичній творчості Олджернона Сіднея	485
<i>Гребцова І. С.</i> Національні мотиви у творчості фламандських майстрів живопису Пітера Брейгеля старшого і Якоба Йорданса	489
<i>Тоцький П. М.</i> Варенн 1791 р.: конституційна криза чи уроки моралі?	500

In memoriam

<i>Нємченко І. В., Луговий О. М., Чепіженко В. В.</i> Андрій Олегович Добролюбський (18 квітня 1949 р. – 28 вересня 2023 р.).....	513
<i>Красножон А. В.</i> На смерть професора Андрія Добролюбського.....	516
Перелік скорочень	518